

ÖRKÉNY-MOZI

Pisti a filmgyárban

KELECSÉNYI LÁSZLÓ

110 ÉVE SZÜLETETT ÖRKÉNY ISTVÁN. NEM MINDIG VOLT SZERENCSEJE AZ ADAPTÁCIÓKKAL, DE ENÉLKÜL IS HALHATATLAN.

Személyes emlék. Valamikor '79 tavaszán magyar filmtörténeti sorozat futott a TIT József Attila Szabadegyetemen. Engem kértek fel, hogy a sematizmus rémuralmának korszakáról tartsak előadást. A szervezők által kiválasztott film a *Becsület és dicsőség* című opusz volt 1951-ből. Gertler Viktor, a tisztes mester, aki előtte is, meg utána is rendezett százszor jobb produkciókat, itt kénytelen-kelletlen az uralkodó szocreál stílust szolgálta. Munkaverseny, pártiskola, szabotázs; képzavarral élve, az osztályellenség keze betette a lábát. A mozgókép alapja Örkény István vaskos regénye, a *Házastársak*, melyért József Attila díjban részesítették. Gondoltam egy merészet, s felhívtam, hogy jöjjön el beszélgetni a vetítés után, mondja el a hetvenes évek nézőinek, hogyan is született ez az elfelejtett darab.

Telefonbeszélgetésünk nagyjából így zajlott. „Mondja kedves fiatalember, hány éves?” Megmondtam. „Örüljön, hogy akkor még csak apró gyermek volt. Én annak örülök, hogy megúsztam azt a kort azzal az egy regénnyel.” Ennyiben maradtunk. Barátságosan elhárított. Pár hónap múlva, 1979 nyarán meg is halt.

ILYEN EGY SZILENCIUM?

„Hazudtunk reggel, hazudtunk este, hazudtunk minden hullámhosszon.” Nem hajszálpontos az idézet, csak az bizonyos, hogy 1956 októberében ez nagyjából így hangzott el a Kossuth rádióban, s az is tény, Örkény István írta. A folytatás ismert, gyógyszergyári száműzetés és szilencium évekre. Akkortájt születnek az első egyperces novellák – még javában az asztalíróknak. S néhány filmes tárgyú írás – egyáltalán nem az asztalíróknak.

1958. február 15-e jeles napja a magyar filmszakmának. Megjelenik a *Filmvilág* első száma, ennek a mai LXV. (azaz 65.) évfolyamában járó lapnak az elődje. Kicsi, csúnya – de a miénk. Mindjárt az első számban egy beharangozó írás Örkény tollából: egy új vígjáték (*Csendes otthon*) egyhasábos kritikája. Ezt még csak szignóval jelzi a szerző és a szerkesztőség, de nincs a közlőben azonos monogramú cikkíró. A 4. számban aztán már teljes névvel ír a *Metropolis* című harminc évvel azelőtt készült Fritz Lang alkotásról. S a sornak nincsen vége. A május elsején megjelenő lapban egy színopszis-féle dolgozat (*Üzenet a széllel – Egy rövidfilm vázlata*) olvasható tőle, amely szépirodalmi munkásságának része lehetne, ha figyelmes filológusok tudtak volna róla. Egy hónap múlva újra publikál a kisméretű filmnap hasábjain. *Babonák a rendezés körül* címmel megjelent írása szakmai vitát vált ki. A folytatásban Gábor Pál elsőéves filmrendező-tanonc és Nemes Károly esztéta reagál a betiltott író gondolataira.

Hogy is van ez? Akkor van szilencium vagy nincsen? Az Örkény-cikkek sora abbamarad. Odafenn nyilván észrevették, hogy az akkoriban eldugott kis fórumnak látszó *Filmvilág* nem állt be a sorba, és írásokat közölt a büntetésben lévő irodalmi reménység tollából, mert valljuk meg őszintén, az egypercesek zsenije és a drámai színpadok csillaga akkor még csak egy félreállított reménység volt. A kérdés akkor is fennáll: ki mert ellenszegülni a sajtóirányítás tilalmának. Van egy tippem. Hámos György lett az ekkor induló filmnap főszerkesztője. A későbbi jótollú filmkritikus, a *Mici néni két élete* forgatókönyvírója, aki 1951-ig ezredesi rangban

szolgált a budapesti rendőrkapitányságon, így akart segíteni kollégájának. Az már csak feltevés, hogy nyilván „leszóltak” neki, ekkora önállóságot, hogy egy tiltott szerzőt publikáljon, még ő, Rákosi Mátyás Kossuth-díjasa sem engedhet meg magának.

FILMGYÁRI KALANDOK

Filmgyáron természetesen a MAFILM egykori Lumumba utcai gyártóegységét kell most értenünk. 1964. március 5-i dátummal kötöttek vele forgatókönyvírói megállapodást, hogy 35.000 forintos tiszteletdíj fejében írjon szcenáriumot *Pókék* címen. Az év novemberében – miután teljesítette feladatát – megkapta a közben *Csönd legyen* címmel elkészült filmforgatókönyv elutasítását közlő értesítést. „Ahogyan szóban tájékoztattuk, a forgatókönyvet nem fogadjuk el, s így annak alapján filmet készíteni sincs szándékunkban.” Ez áll az olvashatatlan aláírással küldött verdiktben. Ebből lett azután mégis az *Isten hozta, őrnagy úr!* című Fábri Zoltán opusz jó fél évtizeddel később. Az történt ugyanis, hogy Örkény nem hagyta magát. A filmgyár által elvetett ötletből írt egy kisregényt, mely kisvártatva megjelent a Kortárs folyóirat 1966. augusztusi számában. Akkoriban a színigazgatók és dramaturgiaik még nem napihírből kotlottak kanavászt, irodalmi folyóiratokat is olvastak. Kazimir Károly, a Thália Színház direktora lecsapott a kisregényre, és szinte hihetetlen gyorsasággal fél év múltán be is mutatták a Paulay Ede utcában (ma Újszínház) a darabot. Nem volt sima a premier útja; egyes korabeli emlékezések szerint a próbák során még a mosdóban is bukásszag uralkodott. Mégsem a stúdiószínpadon, a *Godot-ra várva* bemutatósi színterén adták elő, hanem a nagyszínpadon. A Tháliának ugyanis volt egy színésze, akit Latinovits Zoltánnak hívtak. Nem tudni, Kazimir eredetileg is reá gondolt, amikor darabot rendelt a regényből, de Savonarola és Cipolla 1965-ös diadalútja után más nem is játszhatta volna Varró őrnagy szerepét. Az eredmény ismert: a dráma győzött, *Tóték* győztek, mondhatni a magyar abszurd diadalmas sikert aratott nemcsak a Paulay Ede utcában, de világszerte. Eladdig nem találkozott a honi néző ilyen műfajjal, s ilyen átélt szerepfornálással sem. Örkény már a filmváltó-

zat bemutatása után írta ezeket a szavakat: „Latinovitsból ‘a rontás’ áradt, az ön maga elpusztításának és mások megsemmisítésének belső parancsa.”

Fábri Zoltán filmrendező már a filmnovellát is olvasta, s ma már kideríthetetlen, volt-e szerepe a visszautasításban. Mindenesetre a hatalmas színházi siker után lecsapott az eredetileg neki szánt ötletre. A mozibemutató 1969. novemberében történt meg. Ki más játszhatta volna az őrnagyot, mint a pályája csúcán tengernyi színészi feladattal elhalmozott Latinovits Zoltán? A rendező visszatért a prózához; nem a dráma, hanem a kisregény alapján írta meg a forgatókönyvet – a tőle megszokott alapossággal. Korabeli vélemények és Marx József Fábri-monográfiája szerint is, a filmváltozat – újabb képzavarral szólva – kihúzta a talajt a magyar abszurd lába alól. Fábri realista alkat volt, nem

tudott, nem is akart más irányban kalandozni. Ha az *Isten hozta, őrnagy úr!* eltért a várakozásoktól, ez volt az oka. Másik színészgárdával (Nagy Attila helyett Sinkovits Imre, Dayka Margit helyett Fónay Márta), de a középpontban Latinovitscsal teremtett valami gyökeresen másnemű végeredményt. Ebbe a játszmába a nehezen kezelhető zseni címére méltán pályázó nagy színészt is be tudta vonni. Amit L. Z. itt játszott, az csak nagy vonalakban emlékeztetett színpadi alakjára, s ellenőrizni sem lehetett a különbséget, mert a Tháliából a Vígszínházba visszatávozó Latinovits helyett már Somogyváry Rudolf domborította a bediliző csapattisztet, nem kisebb sikerrel. A kritikusok fanyaloghattak. B. Nagy László, a leginkább véleményformáló, a negatív véleményét véka alá nem rejtő ítésként írta, hogy „parabola helyett pamfletet kaptunk a fasizmusról”. Igaza lehetett.

A másik „nagyfilmnek”, a *Macskajátéknak* is kalandos útja volt, ha nem is oly kacifántos, mint a *Tótéké*. Ez is regénynek indult, levéregény helyett telefon-regénynek. Székely Gábor negyedéves színházi rendező-tanonc Makk Károly kurzusán filmrendezési alapelemeket tanult. Csárli tanár úr már akkor, a hetvenes évek legelején foglalkozott a fél évtizeddel később elkészülő moziverzió előkészítésével. Isten malmai után a MAFILM malmai örültek csak hasonló lassúsággal. A lassúságért persze a maximalista Tóth János operatőr is felelőssé tehető. Székelynek megtetszett az alapmű, s az első adandó alkalommal megrendezte Szolnokon az ősbemutatót. Onnét került a darab a belvárosi Váci utcába, a Pesti Színház deszkáira, hogy egy Latinovits-hoz hasonlóan kongeniális színész, Sulyok Mária jutalomjátéka váljon belőle.

Akadályfutás persze itt is volt. A darabra korábban lecsapott Gyurkó László is,

„A dráma győzött, Tóték győztek”

(Fábri Zoltán: *Isten hozta, őrnagy úr!* – Sinkovits Imre, Latinovits Zoltán, Fónay Márta, Venczel Vera)

DOMONKOS SÁNDOR FELVÉTELE

MARKOVICS FERENC FELVÉTELE

Örkény színházi világkarrierje után ki ne vetett volna szemet, kevésbé népszerű s még filmre nem vitt darabjaira. Mozgóképp lett *A Hanákné-ügy*, a *Voronyezs*, a *Sötét galamb (Glória)* nyomán, és *A holtak hallgatása* címen egy jegyzőkönyv-dráma is készült a történész Nemeskürty István segítségével.

Az egyperces novellák világa lényegében egyetlen rendező előtt nyílt meg. Esztergályos Károlynak különös érzéke volt kiválasztott írója humorra iránt. Felejthetetlen pillanatokat varázsolt a képernyőre. Nem akarom azt hinni, s állítani sem, hogy kizárólag remek színészválasztásain múlott a siker. Ha lehetett volna, ha igény lett volna rá, ő talán egész játékfilmes karriert is tudott volna csinálni, ha a tévérendezők másodrendűsége nem állt volna minduntalan újtába az efféle törekvéseknek. A Szabadság téri szabadcsapatok igazából nem tudták bevenni a Lumumba utcai erődtímet. Az MTV Drámai Főosztálya nem tudta felvenni a versenyt egyik zuglói játékfilmstúdióval sem.

aki a frissiben alakult teátruma (25. Színház) számára elkérte, s meg is kapta a művet. Színésznőt is kinézett magának, a mindig nagyszerű Psota Irénre gondolt, aki viszont kapásból visszautasította őt. „Nem játszom öreg asszonyt, nem kívánom a szerepet” – szölte a rövid levél elutasítása. Hogy Psota később hogyan bánta ezt a döntést, azt most hagyjuk, ez az ő monográfiájához tartozik. Sulyok ideális (szenvedélyes, élni vágyó, utolsó szerelmét dédelgető), nem is öreg asszonyt formáz, mert aki szerelmes, az nem lehet öreg. Széria lett belőle, és sokáig „potyogtak a grízgaluskák”, amit nem is láttunk, csak hallottunk Sulyok színpadi telefonbeszélgetéséből.

Ha már macskajátékozunk, nem véletlenül emlegetjük többet őt, mint a filmváltozat Orbánnéját, Dayka Margitot. Ámbár nem ő tehetett róla, hogy a végre 1974-ben közönség elé kerülő produkció nem töltötte be a hozzá fűzött várakozásokat. Valami kilúgozódott

„Potyogtak a grízgaluskák”

(Makk Károly: Macskajáték – Dayka Margit)

belőle. Híve vagyok a totális alkotói szabadságnak, de éppen ezért – megkésett kritikusként – jogom van mondani, hogy Makk Károly macskái másképp nyávoztak, mint Örkényei. Lehet, hogy nem is macskák. Egyszóval, nem kerülgetve a forró kását, sok év után kibököm: itt Örkény István jeles magyar drámaíró vesztett – nem is Makk Károly – Tóth János jeles magyar operatőrrel szemben. Túlcizellált finomkodást láttunk a kisrealista érzelmi dráma helyén, annak címe alatt.

FILM-MORZSÁK A MARADÉKBÓL

Kevés olyan kortárs írónk akadt, akit annyian rohamoztak meg témáért. Készült még egy játékfilm, a *Requiem* 1981-ben, egy elbeszélése alapján, de Fábrinak ez a műve még a rendező saját kánonjába sem épült bele, nem hogy a magyar filmtörténeti rangsorba szervült volna. Jöttek viszont a tévések, és a remekül megterített ebédlőasztalról a maradékok után kapkodtak.

Am Esztergályos színészei feledhetetlenek. Őze Lajos bolyong a kommunista éra egészségügyi labirintusában (*Jégárpa*). Kállai Ferenc orvosa üdvözült mosollyal dől neki a hálapénz helyett kapott cserépkályha langyos csempéjének, s arra gondol, milyen jó lenne, ha mindenütt ilyen nagy-nagy fűtőalkalmatosságok szolgálnák az emberiség érdekeit. A legfeledhetlenebb azonban Sulyok Mária tízperces jutalomjátéka a képernyőn (*Mikor van a háborúnak vége?*), amint huszonevekkkel a hadifogolytáborok kiürülése után az írónak telefonál, egyetlen fia lehetséges életben maradásának rögeszméjét erősítendő.

Úgy illendő, hogy egy klasszicizálódrámaíró, akit nem lehet kizavarni a magyar irodalmi kánonból, a huszadik századi magyar színházi élet máig felül nem múlt, felül nem írt szerzőjének mozgóképes örökségét a színészek mutassák fel újra meg újra. A Latinovitsok, a Kállai Ferencek, a Sulyok Máriaék.

Egy írónak nem elég ennyi? •